

IOAN DRĂGAN

AZ ERDÉLYI ROMÁN NEMESSÉG A 16–18. SZÁZADBAN (II.)

A régi nemesség

■ Az előző korszakban a román nemesség által uralt területek (Szörényi bánság, Hátszeg és Máramaros) sorsa a fejedelemség korában sajátosan alakul. A birtokadománnyal járó nemesítések lezárulásával az új nemesek számban alulmaradnak a régiekhez képest. Mint általában, az új-nemesség többségében itt is az armalistaiból és a feltételes nemesekből állt, akik a jelek szerint a Karánsebesi-Lugosi bánságban mint határvidéken és a törökök felőli legfontosabb végvárnál voltak a legnagyobb számban. Ismeretes a kiemelkedő érdemekért történő „újranemesítés” is, esetenként címeradományozással.

A tárgyalt időszakban a helyi nemesi társadalom megoszlásának lehetünk tanúi. Egyes, már a vajdaság idején kiemelkedő csúcsai megerősítik gazdasági és társadalmi pozícióikat, és fokozatosan beolvadnak az ország főnemesei közé, a hatalmat voltaképpen birtokló kiváltságos rétegbe. Így történt ez a Dolhai, Lipcsei, Kendeffy, Kenderessy, Naláczai, Csulai, Macskási, Jósika és más családok esetén. A 16. században két román származású nemesnek, a kománai Majláth Istvánnak (Fogaras) és Kornyiati Bekes Gáspárnak (Bánság, Lugos kerület) sikerül eljutnia Erdély legbefolyásosabb pozícióiba. Előbbi Fogarasföld nagybojárjai sorából való, és a családjá katolizálásának, a magyar királyi udvarnál 1526-ig szerzett tapasztalatainak, valamint annak a hozzáértésnek köszönheti felemelkedését, mellyel a Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd közötti, Erdély kapcsán keletkezett konfliktust kezelte. Fogaras váruává lévén és felesége által a nagy tekintélynek örvendő Nádasdy család rokonaként Majláth István a Magyar Királyság főnemesei sorába emelkedik, majd 1534–1541 között Erdély vajdai tisztségét tölti be. Az utóbbi, azaz Bekes Gáspár eredetileg János Zsigmond udvarában tevékenykedik dip-

lomataként, kamarásként és tanácsosként, később pedig Báthory Istvánnál. 1575-ben trónkövetelőként lép fel a császár és az erdélyi nemesség egy részének támogatásával. A karánsebesi Jósika István a Báthory család szolgálatából jut el Erdély kancellári tisztségéig, melyet 1594–1598 között tölt be. A 17. század végén pedig néhány román származású családnak, a Nalácziaknak, Kendeffyeknek, Macskásiaknak, Jósikáknak és Sztojákaknak sikerül az arisztokrácia sorába emelkedniük, és az annak számára a központi közigazgatásban fenntartott szerepköröket betölteniük, ideértve a diétát is. A felsoroltak beolvadása a magyar nemességbe minden kétségen felüli. A leendő fejedelem, Kemény János nővérének férje, Macskási Ferenc úgy szerepel, mint aki „jeles tökéletes magyar, által ember s vitéz ember, nagy főember is vala”.²⁶

Vármegyei szinten a tehetősebb és befolyásosabb román nemesi családoknak az erdélyi és a partiumi térség magyar nemességével való keveredése tapasztalható. Az eredeti tulajdonos magszakadása vagy hűtlensége esetén elnyert birtokadományok és a nemesi körön belüli vagy azon kívüli vegyes házasságok révén a román nemesek keverednek a magyar családokkal, és apránként beolvadnak a magyarságba. Ugyanakkor a nemesi mentalitás, valamint a meglehetősen szigorú törvények növelik a magyar nemesi modell tekintélyét a kiváltságos helyi kisebbségek szemében. Végül a református vallás átvétele a románság egy része által és a magyar iskolák teszik teljessé ezt a folyamatot.

Mindezek ellenére a szerényebb vagyoni helyzetben lévő régi nemesek, a máramarosi, hátszegi és bánsági nemesi falvak, továbbá Karánsebes, Lugos és Hátszeg városok mégiscsak megőrizték a nemesi osztály túlnyomóan román jellegét.

Az újnemesség

■ A fejedelemség ideje alatt felbukkanó nemesség két jogi kategóriára különül: a teljes nemesi joggal felruházott *armalistákra* és a *feltételes nemesekre* (puskások, darabontok, hajdúk és a szintén körukbe tartozó fogarasi bojárok).

Az *armalisták* a 16. század második felében jelennek meg, új korszakot nyitva a birtokos nemesekéhez képest. A nemesítés legelterjedtebb típusa a fejedelemség korától és még a 18. században is hozzászámított. A hangsúly ezáltal a birtokról a nemes személyére helyeződik át, melyhez megkülönböztető vizuális jelképet is társítanak, a címet. Az ingatlanulajdon, sok esetben csupán a saját kúria, ha az illető személy rendelkezik vele, ezekhez képest másodlagos. Az *armalisták* általában az alsóbb néposztályokból származtak (*ex plebeo et ignobili statu*): feltételes nemesek, szabadosok, jobbágyok, papok, deákok. Jelentős részük a királyok által megnevesített régi családok elszegényedett sarja, náluk tehát újranemesítésről van szó, amit a nemesi oklevél minden esetben hangsúlyoz (*denuo et ex novo*). Az *armalistákat* „Erdély és kapcsolt részei igazi és kétségtelen nemesi nemek rendjébe” veszik fel (*in coetum et numerum verorum et indubitatorum regni nostri Transylvaniae et partium regni Hungariae eidem annexarum nobelium [...] pro veris et indubitatis nobilibus habeantur et reputentur*).²⁷ A nemesség megkülönböztető jegyének a címet tekintik (*signum vere et perfecte nobilitatis*), melyet az oklevél leír, és képileg bemutat, továbbá szabályozza hivatalos használatának körülményeit.

A román államok társadalmi elitjét képező *bojárság* az Erdélyben évszázadok óta uralkodó magyar hagyományok szempontjából idegen társadalmi osztály. Az erdélyi román társadalmat a presztatális előtti fejlődési szakaszban foglalták bele a Magyar Királyságba, amikor élén még a kenézek álltak. Habár a megnevezés román körökben itt is ismert volt, a magyar intézményekkel konfrontálódó kenézeknek nem adatott meg az esély, hogy bojárrá váljanak. A fogarasi bojárság teljes egészében Havasalföldön őshonos, román intézmény volt, mely bizonyos fejlődési szakaszától a Magyar Királyságban folytatja történelmi útját. A bojárság a havasalföldi fejedelmek adományából származó vagy hagyományosan fennálló birto-

kon alapult (a *boeratus* ez esetben rokon értelmű lévén a *possessio*val és a *keneziatusszal*). A föld tulajdonosait ezen a jogi alapon „Havasalföld igaz, született és kétségtelen bojárainak” tekintették, akiket ilyenekként az újabb hatalom is felvett nemesi sorába, és státusukban megerősített. Földesurakként a bojárok itt is, akár csak a hegyen túl, a *vecinek*ként emlegetett jobbágyokon uralkodtak. A nemesi birtokhoz hasonlóan a bojárság is örökletes volt, és csupán hűtlenség vagy magszakadás esetén lehetett elveszíteni. Ősi és szabad, cserélhető, eladható, testálható és további birtokszerzeményekkel (*acquisiticia, empticia*) kiegészíthető volt. A voltaképpeni bojári birtok (*allodium*) hűbéri szolgáltatásoktól mentes volt, a bojárok pedig, más nemesekhez hasonlóan csupán katonai szolgálatra voltak kötelezhetőek. Gyakorlatilag minden feltétel adott volt tehát ahhoz, hogy a fogarasi bojárság maradéktalanul beolvadjon a Magyar Királyság nemesi sorába, a történelem azonban mindkét félnek tulajdonítható okokból másként alakult.

A bojárok és a nemesek közötti különbséget David Prodan a következőképpen foglalta össze: „Még olyankor is, ha egyáltalán nemeseknek tekintik őket, a bojárok sajátos fajtájú, nem igazi nemeseknek számítanak, hanem csupán »nemes bojároknak«. A megerősítő iratok nagyrészt egyszerűen bojárokról hivatkoznak, minden egyéb jelző nélkül, habár örökletes birtokkal rendelkeznek, akár csak a nemesek. Ahhoz azonban, hogy a bojárok igazi nemesekké legyenek, külön nemesítési eljárás szükségeltetett.”²⁸

A *puskásokat* (*sclopetaarii*) a fiskális vagy főúri birtokok jobbágyságából emelték ki, a katonai szolgálatért cserében felmentvén őket a jobbágyi szolgáltatások alól. A puskás státus a nemesihez hasonlóan örökletes, de a katonáskodástól függetlenül visszavonható volt. Az adókötelesek számának csökkenésével járó nemesítési eljárások aggodalommal töltötték el a diéta tagjait és a fejedelmet, akik kétszázra korlátozták a puskások számát.²⁹ A puskások legfontosabb forrásvidéke Kővár vidéke volt, ahol teljes falvak ismeretesek ebben a státusban, ám egyes magánbirtokokon, például Déván is éltek nemes puskások. A 17. század második felében a diéta ismételtelen intézkedéseket kezdeményez a puskások számának növelése ellen, egyszerűsre igyekszik őket ismét

adózásra fogni, az 1691-es diéta pedig a jobbágyokhoz hasonlóan kapuadó fizetésére kötelezi őket.³⁰

A *darabontok* a jobbágyok sorából a földesúr által toborzott katonai osztály tagjai voltak, akik a vár helyőrségét, a várkapu védelmét, a tömlőc felügyeletét, valamint az alattvalók ellenőrzését biztosították. Fogaras várának 1632-ben harminchat darabontja volt, Gyalunak 1666-ban huszonöt, Görgénynek 1688-ban ötvenkilenc.³¹ A darabontok száma a vár és birtoka méretei alapján módosul.

A *hajdúk* katonai osztályát a 16. században alakították ki elsősorban az Alföld területén. Leggyakrabban zsoldosként használják tagjait, akik nemegyszer súlyos gondokat okoznak a hatóságoknak. Bocskai István fejedelem hűsz kiváltáságos hajdúvárosba telepíti őket. A 17. századi törvények igyekeznek korlátozni a számukat és alárendelni őket a hatóságoknak, megszüntetvén az úgynevezett „szabad hajdúságot”.³² A románság igen kevésbé képviselteti magát ebben a kategóriában.

A román nemesség területi megoszlása

■ *A hűbéri birtokon élő kismanesség.* A hűbéri birtokok szabad lakossága nemesekből, darabontokból, puskásokból és libertinusokból állt. A *szabadosok* szigorúan jogi értelemben nem voltak nemesek, hanem mindössze a jobbágyi szolgáltatások alól mentesültek különféle, elsősorban katonai kötelezettségekért cserében. Kétféle csoportra különülnek, lovas és gyalogos szabadosokra, és általában a hűbérúr hadseregét alkotják. Jogállásukat oklevél igazolja, mely azonban a nemesekétől eltérően bármikor visszavonható. A hunyadi birtokon 1677-ben tizenhét lovas és tizenkét gyalogos libertinust, tizenhét puskást, valamint tizennyolc taksás nemes (adófizetésre kötelezett szabados) tartanak számon.³³ A fiskális birtokokon különösen egytelkes nemesek, rendszerint az urbáriumokban nyilvántartott *kurialisták* éltek az egyéb, alárendelt társadalmi osztályokkal együtt. A nemesi kiváltságokban ők is osztoztak: „A' *Fiscus* Jószági között lakó Nemesek-is *praerogativájokban* és *immunitásokban indifferenter* minden helyeken megtartassanak, azok szerént a' módok szerént mindazáltal, a' mint *per speciales Constitutiones* annak *Seriességében acco-*

modáltattak.”³⁴ Az egytelkesek általában feltételes, a szabadosok és a jobbágyok sorából kivált vagy a birtokon katonai szolgálatra kötelező megállapodás alapján élő nemesek. A birtokokon élő kismanesek jogállása tehát sokféle lehetett, az adómentes telektől vagy kúriától az adóköteles telekig. Általában paraszti sorból (*ex conditione humili et rustica* vagy *ex statu et conditione plebea et rustica in quo natus est*) emelkedtek „Erdély és Magyarország igazi és kétségtelen nemesinek rendjébe” (*in coetum et numerum verorum et indubitatorum regni Transylvaniae et Hungariae nobilium*). A valódi nemességet a fejedelem rendszerint címer kíséretében adományozta. A földbirtokos csupán feltételes, a birtok határain belül érvényben lévő nemességet adományozhatott az arra érdemes alattvalóknak. Egyszersmind aránylag gyakori jelenség a kismanesek visszacsúszása az adókötelesek sorába, illetőleg a nemeslevelek felülvizsgálása, melynek alkalmával egyeseket megfoszthatnak mentességeiktől, sőt akár szabad mivoltuktól is. A Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idején folytatott nemesi vizsgálatokra az *Approbatæ Constitutiones* később is mintaként tekint.³⁵

A feudumok nemessége meglehetősen számos. A hunyadi birtokon 1681–1682-ben száztíz nemes él, hatvankilencen Hunyadon és harmincöten Hátszegen. Nagyjából ugyanebben az időszakban Kőváron négyszázkét nemes tartanak számon, köztük száznegyvenegy puskást és harmincöt nemes román papot. Fogaras városban 1640-ben tizenegy birtokos, tizenhét kúriás és nem kevesebb, mint nyolcvanegy taksás, vagyis adóköteles nemes regisztrálnak. Hozzájuk számítandók a fogarasi birtok falvaiban élő nemesek, akik nem azonosak a tulajdonképpeni bojárokkal.³⁶ A görgényi várbirtokon nagyrészt kismanesi rangú, egy-két telkes és kevés, esetenként akár egyetlen jobbággal rendelkező birtokos nemesek éltek, ugyanakkor előfordulnak egy-egy teljes falvat vagy falurészt birtokló nemesek is. A 17. század folyamán a görgényi nemesek száma és vagyona egyaránt gyarapodóban volt.³⁷

A városi nemesség. A városokban többnyire szolga rendűek, katonák, kereskedők, kézművesek és a vár vagy a fejedelmi birtok különféle tisztségviselői telepedtek le. Mind a régebbi városiakok,

mind az újonnan betelepültek szép számában kaptak nemességet a fejedelemség korában, beleértve a románokat, még ha Karánsebes, Lugos és Hátszeg kivételével nem is ők alkotják a városi többséget. A környező falvak nemessége már a 15. századtól kezdődően nagy előszeretettel települt be a városokba, ahol a lakosság jelentős részét tette ki számbelileg is. Karánsebesen egyenesen a nemesek alkották a többséget, és Lugoson is harminc százalékot tettek ki.³⁸ Bizonyos esetekben a határvárosok minden lakóját megneemesítették, továbbá számos adó alól felmentették. Így például 1602. március 26-án Báthory Zsigmond a Bihar vármegyei Belényes összes lakosát házaikkal és földjeikkel együtt nemessé tette.³⁹

Hátszeg és Hunyad. Hátszeg 1694. évi leggazdagabb és legbefolyásosabb harminc régi nemesi családjának, többek között a Szacsaliak, Maczesdiék, Marák, Russoriak, Csolnokosiak és galaci Budák vizsgálata alapján Adrian A. Rusu azt a következtetést vonta le, mely szerint „igen kevésről gyanítható, hogy még román lett volna”.⁴⁰ Hozzájuk sorolandó számos bánsági család is, köztük a Macskásiak, Jósikák, Ivulok, Bobicok, Bokosniczák, Keresztésiek, Vajdák és Simonok, akik még a 15–16. században hunyadi birtokokra tettek szert. Ugyanerre az időszakra tehető a becsvágyó hátszegi nemesség fokozott térnyerése a vármegye szintjén. A 16–17. században sokan közülük Hunyad vármegye alispánjai és bírói sorába emelkednek, ami a korszak uralkodó magyar arisztokráciájába való beolvadásukat igazolja; például Tustyai Ladó (1555), Russori László (1610) és más Russoriak, Osztrói Pap (1622), galaci Buda Péter alispán (1642–1646), Romosz (Ramasz) Miklós, Uncsukfalva hűbérura (1646–1655) vagy az alsószálláspataki Fejérvízi (1650) esetében. Naláczai Istvánból Apafi Mihály egyik legbizalmasabb támogatója, András fiából pedig a Habsburg Birodalom bárója lesz. Csolnokosi Bálint asztalnoki méltóságot visel az emeltett fejedelemtől.⁴¹ 1664-ben Hunyad vármegyéjét Erdély diétájában bizonyos galaci Buda Sándor képviseli.⁴² Ritkábban újnemesek is felbukkannak az iratokban Hunyad és Déva birtokairól, mint például 1602-ben kisbükkői Juga Miklós, Dobra kerület alhírnöke és a birtok urának, karánsebesi Vajda Miklósnak a bizalmasa, akinek kúriáját megneemesítették,

és mentesítették a jobbágyi szolgáltatások alól.⁴³ A Barcsai család szülőfalujából való nagybarcsai Juga Istvánt, Luca, Oprea és Caterina apját is ugyanebben az évben nemesítik meg.⁴⁴

Máramarosban a 17. század folyamán is a román nemesség marad meghatározó. Miron Costin moldvai krónikás, aki részt vett az 1659-es erdélyi hadjáratban, azt írja a máramarosiakról, hogy „függetlenek, szabadok, és máig sem szolgálnak semmilyen urat [...]. Rendkívüli kiváltságaik vannak, és katonai dolgokban eddig veretlenek.”⁴⁵ Mindazonáltal a vármegyéi helyi vagy bevándorolt nagybirtokosok uralják a 17. században, jelesen a Dolhaiak, Lipcseiak, Rozsályi Kúnok, Prépostváriak, Pogányiak, Bánffyok, Kornisok. A főispánok és a fiskális javak kezelői az erdélyi arisztokrácia, vagyis a Bethlenek, Rhédeyek, Kordák, Bánffyok, Thökölyek, Barkóczyak, Vécseyek, Zólyomiak, Telekiek köréből származtak.⁴⁶ Az újnemesség különösen az öt máramarosi koronaváros, Huszt, Visk, Técső, Hosszúmező és Sziget lakosságából emelkedik ki. Minthogy a Dolhay, Lipcsei, Ilosvai, Kisfalusy és Komlószy ősi román családok, valamint a Kricsfalusi Sztójka család egy ága elmagyarosodott, a vármegye életét a befolyásosabb magyar vagy a magyarságba beolvadt nemesek uralják. Az egyik szóban forgó család sarja, Sztójka Zsigmond a 18. században Erdély római katolikus püspöke lesz. A 17. századból ismeretesek a Petrovai, Kricsfalusi Sztójka, Darvai, Uglea és Dolhay román családokból származó alispánok, akiknek sorát a következő században Szaplóczai és a jódi Balea folytatja. Ugyanakkor a románok uralják elsősorban a vármegye négy járásának nemesi bírói szerepkörét.⁴⁷

A máramarosiak az egyéni hadfelkelésre köteles nemesek számának megfelelően népes alakulattal vettek részt az erdélyi hadseregben. 1637. december 2-án I. Rákóczi György mentesíti a máramarosi nemességet az általános és a részleges nemesi felkelések alól, százötven gyalogosra és ötven lovasra korlátozván a hozzájárulásukat, melyhez a határok őrzésének régebbi kötelezettségei járultak.⁴⁸ Habár csekélyebb számban, ám egy-egy máramarosi román is szerez armális nemességet, mint például a bedői Helia Markos 1645. január 12-én.⁴⁹ Ebben az igencsak népes régi nemességet felvonultató vár-

megyében ehhez képest gyakoribbak az újranevesítések. A bírói tisztséget betöltő szacsali Nicolae Boiert például 1647. március 25-én nemesítik újra címeradomány kíséretében, feleségével, Ana Becleával és gyermekeivel együtt,⁵⁰ néhány nappal később pedig egy másik nemesi bíró, Ioan Nemes, más néven Váncsfalvi Grigor követi őket az újranevesítések sorában.⁵¹ Nicolae Pop, más néven Dragoș (Pap *alias* Dragus) deszei albíró két évvel később szerez armálist testvéreivel közösen;⁵² továbbá szintén ez idő tájt bizonyos Ioan Pop nevű pap (*pastor ecclesiae*), más néven Alsóapsai Simon és fiai.⁵³ A 18. század elején a máramarosi nemesek nagy számban csatlakoztak Rákóczi Ferenc Habsburg-ellenes felkeléséhez, borsai, szarvaszói, jódi és apsai kapitányok irányítása alatt, köztük Sandrin Lupu, Borsa későbbi protópópája és a tatárok elleni 1717-es küzdelem hőségének a vezényletével.⁵⁴

A Bánság Temesvár eleste (1552) és a törökök általi elfoglalása (1658) között állt fenn az Erdélyi Fejedelemség Karánsebesi-Lugosi bánság vagy egyenesen Szörény vármegye néven ismert közigazgatási egységeként. A régi kiváltságokon alapuló és a térség határ menti fekvését ügyesen kihasználó helyi nemesség a 16–18. század során is megőrzi, sőt megerősíti hagyományos pozícióit.⁵⁵ Így gondot fordít arra, hogy rendszeresen (1609, 1634, 1659) megújítsa az 1547-ben V. (Utószülött) László által a bánsági nemeseknek és kenézeknek adományozott kollektív kiváltságokat, illetve a lugosiak esetében az Izabella királynétól származó címeres adománylevelet 1551-ből.

A térség nemesi családjai (Măcițaș, Bizere, Racoviță, Fiaț, Gârleșteanu, Mătnic, Găman) nagyrészt helyi szinten vagy Erdélybe átnyúló ágakon érvényesültek, közöttük néhány kivételes esettel, mint például az Erdély kancellári tisztségét betöltő karánsebesi Jósika Istvánnal vagy a fejedelem bizalmas emberei közé és kamarási rangra emelt, szintén karánsebesi Vajda Miklóssal. Habár Erdéllyel és történéseivel szoros kapcsolatban áll, a Bánság mégiscsak sajátos, alapvetően román jellegű képvisel. A térségben majdnem minden szerepkört a helyiek birtokolnak, a főnemesség számára fenntartott báni tisztséget leszámítva. A Bánság székhelye, Karánsebes a kortársak szemében „nemesi román városnak” számít. Az

érintkezési nyelv a román, és nem okoz gondot a román nemesi identitás vállalása sem, például a református Mihail Halici esetében 1674-ben, aki úgymond *nobilis romanus civis de Karansebes*.⁵⁶ 1600-ban az erdélyi rendek azt vetik a bánságiak és a hátszegiek szemére, hogy nem hajlandók átadni Vitéz Mihály, illetve bojárjai marháit és egyéb javait, továbbá „nem vették ki részüket az ország mostani szolgálatában”,⁵⁷ vagyis a román vajda elleni felkelésben és a miriszlói csatában. A havasalföldi fejedelem bánsági támogatói sorából Keresztesi Pál, az udvar bizalmasa, Karánsebes leendő kapitánya és bánja, illetve Bethlen Gábor fejedelem tanácsosa, valamint Gheorghe Ciocănești zsidóvári várúr az ismertebbek.⁵⁸

A bánsági újnemesség nagyrészt a helyi román, szerb és magyar nemzetiségű lakosságból ered, és általában katonai érdemekre alapul. Costin Feneșan az 1589–1701 közötti időszakból ötvenkilenc, többségében a két Rákóczi Györgytől származó címeres adománylevelet azonosított. Az esetek nagyjából egyhatodában, pontosabban tíz alkalommal, köztük a lugosi Matei Stănița nevű deák (1593), a karánsebesi Mihai Bobic (1642), Szászvárosi Péter, más néven Lugosi Pap (1644) és a karánsebesi Nicolae, illetve Mihai Străjan (1649) esetében valójában újranevesítésről van szó.⁵⁹

A bánságiak elsősorban katonai érdekekkel szereznek armálisokat; így például a már említett Gheorghe Ciocănești, valamint a nagy múltú Racovița családból származó Ioan Pribeg, a lugosi lovaság parancsnoka, akit 1625-ben nemesítettek újra.⁶⁰ Hasonló alapon bocsátanak ki kollektív oklevelet 1602-ben harmincöt nemesi rangú és közönséges puskásnak a lugosi kerületből,⁶¹ illetve 1645-ben a lugosi helyőrség Barcsai András parancsnoksága alatt álló ötvenöt lovasának.⁶² Egyes katonák ezek közül a török által elfoglalt bánsági területekről származtak, elsősorban a magyarok által rációként emlegetett és a történelmi Erdélyben is ilyeneként azonosítható szerbek.

A török fenyegetés hatására a diéta és a fejedelmek rendkívüli intézkedéseket hoznak Erdély ezen végvárának a megerősítésére. Az 1611-es és az 1632-es diéta a Bánság és Karánsebes várának a védelméért cserében mentesíti a bánságiakat a mozgósításokban való részvétel alól. 1643. november 20-án II. Rákóczi György

elrendeli, hogy Szörény vármegye tisztviselőit és nemeseit a tartomány, illetve a karánsebesi és a lugosi vár őrzésének fejében töröljék a hadi nyilvántartásból (*lustrum*) olyanokként, akik „országunk és birtokunk azon távoli határvidékén élnek a török által csaknem fojtogatva”.⁶³ 1454-ben pedig a növekvő török fenyegetés hatására rendkívüli és a maga korában példa nélkül álló határozatot hoz: katonai szolgálataikért viszonzásképpen felszabadítja a lugosi jobbágyokat.⁶⁴

A Bánság török megszállás alá kerülése 1658-ban véget vet a helyi nemesség történelmi pályafutásának, és Erdélybe való menekülésre kényszeríti őket, Hunyad és Fehér vármegyében vásárolt birtokokra vagy külön a hatóságok által fenntartott, tordai és maroszentimrei menedékhelyekre. A „felszabadító” Habsburgok a Bánság 1718-as, végső visszaszerzése után már nem ismerik el a több mint fél évszázados kivándorlás által egyébként is megtizedelt bánsági nemesség kiváltságait és birtokait.

Fogaras. A fogarasi bojárság már csupán eredeténél fogva is ahhoz a Havasalföldhöz törekedett visszatérni, melytől elszakították. Fogarasföld nevezetes, a középkori Erdélyben egyedülállóan számító statútuma (1508) is éppen a Mihnea fejedelem havasalföldi trónra kerülésekor kirobbant bojárfelkelés hatására keletkezett, midőn egyes bojárok és románok „titokban át kezdtek pártolni ehhez a vajdához, hogy elárulják és kezére adják ezt az országot, a várat és a népet”.⁶⁵ A határvidéken jelentős katonai erőt képviselő fogarasi bojárságnak sikerül rávennie a központi hatalmat, hogy önálló egésként és függetlenségét tiszteletben tartva vegye át az „országot”. Történelme során Fogaras jellemző módon úgyszólván önálló „hercegségként”, illetve közvetlenül a fejedelemnek alárendelt *regnum* gyanánt áll fenn. A fejedelemség idején a fogarasi vár az uralkodó és családja nagy előszeretettel használt tartózkodási helye és menedéke veszély esetén.

A központi hatalom kezdettől fogva igyekezett gyengíteni a román nemesség státusát. A 17. század folyamán sajátosan is megerősödő törekvés különböző megnyilvánulásait David Prodan elemzi.⁶⁶ Tulajdonképpen már a *bojár* megnevezés használata is erre a tendenciára utal: a szó eredeti alakjában történő és csaknem kizárólagos használatával mintegy a vele

sohasem egyenértékű *nemessel* való összezavarását igyekeznek elkerülni. Az olyan esetekben, amikor a bojárt megnevezik (pl. *nobili Maylad Wolacho, boyaroni videlicet nostro de Comana – 1509*), a *nobilis kenezimus* szófordulatra emlékeztető megfogalmazás a Magyar Királyságon belül kimondottan nemesi státust szerzett személyre utal. A Majláth család nyomdokain a bojárság mellett, illetve annak soraiból „Erdély nemességével azonos néven és ranggal”⁶⁷ létrejön egyfajta bojári *nemesség* is, amelynek létezése szintén az egyszerű bojárok alárendelt státusát igazolja. A bojárnak nem jár ki az ország nemesei számára fenntartott *nobilis* vagy *egregius* jelző, hanem csupán a kisenemesek és a szabadosok, így például a székelyek *agilise* (rátermett), sőt mindössze akár a jobbágyokra is használt *providus* (eszés). Továbbá a fogarasi bojárság, habár egy a fejedelemnek alárendelt külön „országhoz” tartozott, nem állt közvetlen kapcsolatban a fejedelemmel, hanem csupán helyi képviselőjével, a fogarasi kapitánnyal. „Igazi kis hercegség ez a vár, hiszen alattvalói, a román bojárok, fejedelemként tisztelik kapitányát” – foglalja össze a helyzetet Nicolaus Olahus.⁶⁸ A bojári cím adományozása, illetve megerősítése a várúr előjoga, ám még a későbbiekben is, amikor maga a fejedelem a fogarasi kapitány, a bojári méltóság mindössze Fogarasföldön belül érvényes, habár a nemeslevél és a birtokolt címek csaknem megegyeznek a tulajdonképpeni nemesekével. Az 1508-as statútum a bojárok védíját (*homagium*) az erdélyi nemesekével azonos összegre, hatvanhat forintba csökkentti a Magyar Királyság többi nemesének kétszáz forintos, illetve a székelyek és más szabadosok harminchárom forintos védíjához képest.

A terület szakértője, Prodan szerint „a bojárt nemesnek tekintik ugyan, de az ország igazi nemeséhez képest más fajtájúnak, akinek külön neve és származása van. Ugyanakkor érvényesül egy olyan törekvés is, hogy az ősi nemességet feltételre redukálják, és ne általában, vagyis országosan érvényes, hanem területi nemességként értelmezzék, sőt később feudális nemesség gyanánt, mint olyan *officiumot*, mely a hűbértől függ [...]”⁶⁹ Az adománylevelekben idővel felbukkannak a bojári kötelezettségek is, többek között a katonáskodás, a járandóságok és a vár

körül feladatok, a bojári rend attribútumai pedig a libertinusokra is alkalmazott *providus* és *strenuus* szintjére süllyednek. I. Rákóczi György a bojári oklevelekben is bevezeti az *usque ad beneplacitum nostrum* szokásszerű feltételes megfogalmazást, a diplomák ismételt felülvizsgálásai pedig a „bukott bojárok” sorát szaporítják az adóköteles alattvalók számának növelése végett. Fogaras birtok 1637. évi urbárium a százhatvanegy elismert bojár és szabados mellett nyolcvanhat „bukott”, azaz hogy jobbágysorba taszított személyt említ.⁷⁰ Ugyanakkor idővel bizonyos különbségtételt vezetnek be az 1588 előtti régi bojárok és a később megjelenő feltételes bojárok között. 1640–1648 között négyszázhatvennégy bojárt és libertinust tartanak nyilván; 1720-ra ez a szám eléri a hétszázhuszonötöt.⁷¹ A hadseregben ők egyénileg vesznek részt, akárcsak a nemesek. A részleges felkeléskor mindössze kétszáz lovasra lehet számítani.

A 16. század elejétől a bojársággal párhuzamosan felbukkan egy az ország igazi arisztokráciával egyenjogú nemeség, melynek tagjait gyakran ugyancsak *boer* néven és a szülőfalujuk nevéből képzett vagy az ott letelepedettek esetében a „fogarasi” jelzővel emlegetik. A legkorábbi példa erre nem más, mint a már említett kománai Majláth család.

A 16. század végére Fogarason is megjelennek az armalisták. Alsóárpási Bogdan 1596-ban, Récesei Boér János 1599-ben, Vasile Bársan 1600-ban, Kopacseli Boér András 1602-ben, a venicei Penciu bojárok pedig 1630-ban szereznek címeres adománylevelet, és sorukat a szabadosokkal, papokkal és különféle fejedelmi szolgálattevők folytathatnánk, a szakácsoktól a kézműveseken át egészen a kereskedőkig.

A nemesi adománylevél rendszerint külön megemlíti a kitüntetett „közönséges plebejus” származását, még akkor is, ha az illető éppenséggel bojár. Báthory Gábor 1608-ban nemesíti meg a kiserivoji Nicolae Pătrașcut rokonaival, az alsóvenicei Ștefan Pătrașcuval és a kiserivoji Petru Pătrașcuval együtt, kiemelve őket *ex statu et conditione plebea ac ignobili in qua nati sunt et hactenus exstiterunt [...] ac in coetum et numerum verorum regni nostri Transylvaniae et partium regni Hungariae eidem subiectarum nobilium annumerantes*, hogy ezután ők maguk és mindkét nembeli leszármazot-

taik *pro veris et indubitatis nobilibus habeantur et reputentur*, és ugyanazokat a kiváltságokat élvezzék, akárcsak *reliqui districtus terrae Fogaras veri, nati et indubitati nobiles ac militares homines*.⁷²

Kővár. A kővári uradalom ősi nemesége feltételes kiváltságokat élvező örökletes vajdákból állt, akik a háborúban lovon követték a birtok vagy a vár urát. Bethlen Gábor egyik levelének megfogalmazásában: „eleitől fogva ott Kővár vidékin inkább minden faluban afféle megnemesített Boerok, kiket vaidának is hinak voltanak”. Mindaddig, amíg Kővár magánemberek és nem a fejedelem kezén volt, ezek a bojárok szabad nemesi státust élveztek, nem csupán a vár urától vagy a birtok uraitól származó nemességük révén, hanem egyenesen a régi királyoktól és fejedelmektől származó, amelynek megfelelően a várnak szolgálniuk kellett, és lovon mindenhol rendelheték őket.⁷³ A Báthoryak családi birtoka, majd a fejedelmek fiskális birtoka gyanánt a kővári uradalom vált a katonai utánpótlás és így közvetve az új erdélyi nemesség egyik legfontosabb forrásává. Az 1668-as összeíráskor mintegy ezer nemes számolnak össze, köztük puskásokkal, szabadosokkal és papokkal. Ezek közül nagyjából hatszázhatvan nemes nyer megerősítést.⁷⁴ Ily módon Kővár Máramaros, Hátszeg és Fogaras mellé zárkózik fel román nemesi többségű kerületként. A kővári nemesség tekintetében jellemző települések közül Berkes, Butyásza, Kőváralfa, Karuly, Jóháza, Kisnyíres, Hosszúrév, Haragos, Csernefalva, Bún, Szamossósmező, Lemény, valamint Létka említendő.

A felsorolt térségeken kívül a román nemesség nagy számban van jelen Zaránd, Bihar, Arad, Kolozs, Belsőszolnok és Torda vármegyében, különösen az előhegységi vidékeken, a völgyekben és a fiskális uradalmakon. Az alábbiakban álljon itt néhány kiragadott példa. 1583-ban Báthory Zsigmond Ribiczey Simonnak (Zaránd), a nagyszántói Zanthay Istvánnak (Bihar) és Paksy Pál fia Jánosnak egy-egy bihari, illetve szabolcsi birtokot adományoz.⁷⁵ Ugyanezen évben mentesíti minden járandóság alól a kisházai Oláh Mátyás (Bihar) gyalogos puskás házát.⁷⁶ 1588-ban nemes Pecsétszegi Vajda György (Belső-Szolnok) a szomszédos Horgospatak vajdai méltóságát adományozza, aki a települést saját költségén és a dési sókamara iránti kötelezettségek tel-

jesítése fejében benépesítette.⁷⁷ 1602-ben a fejedelem megnevesíti és mentességet adományoz a lázi Lupu és Inochentie Mihuleasa (Zaránd) háza népének, melyet még az előző földbirtokostól, Degely Eufrozínától, csúcsi Nagy János özvegyétől nyertek el.⁷⁸ A csíkjenőfalvi várúr, Kaprucai János 1602-ben szerzi meg az előzőleg a vár tulajdonában lévő sólyomi birtokot és a lakottyai prédiomot Bihar vármegye széplaki kerületében.⁷⁹ Szintén ebben az évben tüntetik ki csíkjenőfalvi kúriával nemes Ioan More fejedelmi szolgálattevőt.⁸⁰

A nemesi értelmiség

■ Esetenként az erdélyi fejedelmek egyes értelmiségi csoportok tagjait is megnevesítették, köztük papokat, diplomátákat, tolmácsokat, jószágigazgatókat és vámosokat. Ezen osztályok egyes képviselői egyébként is régi nemesi családokból származtak. Az újabb kutatások arra mutatnak rá, hogy a fejedelemesség korában nemesi rangra emelt románok tíz százaléka pap, és ami a legérdekesebb, legtöbbször katonai és nem, ahogyan azt esetleg elvárnánk, felekezeti érdemeikért részesülnek adománylevélben. 1556–1690 között százhuszonegy megnevesített román papról tudunk.⁸¹ A 17. századi Hátszeg esetében Adrian A. Rusu negyven ismert pap közül harmincről mutatta ki az új vagy a régi nemesi rangot.

Mihai Viteazul nyomán Bethlen Gábor 1609-ben egy sor intézkedést hoz a gyakran jobbágyi kötelezettségeknek alárendelt és különféle visszaéléseknek kitért román papság állapotának a javítására, a hűbérúrnak fizetendő szokásos járandóságokra korlátozván az elvárt szolgáltatásokat és biztosítván számukra a mozgásszabadságot. Ebben a tekintetben jellemző a halmosdi Opriș nevű pap (Kraszna vármegye) érdekében történt közbelépése, aki olyan igazságtalanságokat szenvedett el, amelyeket a fejedelem saját szavai alapján alattvalói között nem tűrhet, különösen a papi renddel szemben.⁸² Az ilyesfajta állásfoglalások mégiscsak különválasztandók a román ortodox egyház fejedelmileg támogatott kálvinizálási politikájától, amennyiben azok hasznélvezői a reformáció terjesztői voltak a románság körében. A 17. században, különösen Apafi uralkodásának ideje alatt a nemesítések számának növe-

kedése figyelhető meg ezen a kategórián belül, ugyanakkor a diéta részéről ellenreakciók is megnyilvánulnak a jelenséggel szemben.⁸³ A román ortodox egyháznak a református püspök alá rendelésével az egyház hivatalosan el nem ismert státusát próbálják megkerülni. A kálvinizálási törekvések különösen az olyan vidékeken vezettek sikerre, ahol számottevő, előzőleg katolikus román nemesség élt: Hátszegen, a Bánságban és Máramarosban. A hátszegi ortodox esperesség ebből kifolyólag 1643-ban ki is veszik a román püspök fennhatósága alól, és közvetlenül a református püspökség alá rendelik. A kálvinizáló hátszegi papok a 17. század végén tiltakoznak az osztrák hatóságok katolizálási törekvései ellen. Az elmagyarosodott hátszegi katolikus nemesség sorából emelkedik ki a Heidelbergben tanult Csulaj György, a fejedelem papja, aki 1650 körül az erdélyi református egyház püspöke lesz. Ifjabb Karánsebesi Halics Mihály 1667–1669 között a szászvárosi református iskola rektori tisztségét tölti be román származásának öntudatos vállalása mellett, a szintén karánsebesi, jezsuita Ivul Gábor (1619–1678) pedig a bécsi egyetemen tanít. A 17. század első felében Karánsebesen Bujtul György és fivére, Sebessi János helyi jezsuita tevékenykedik, új életet öntve a helyi, nehéz körülmények között tengődő közösségbe.⁸⁴

A deákoknak, nótáriusoknak és kancelláriai írnokoknak is gyakran sikerül a nemesi rangig vinniük. Közöttük találjuk az 1608-ban megnevesített Dési Mihály lugosi deákot⁸⁵ és az ilosvai, 1609-ben úranemesített Rechet Gáspárt.⁸⁶ A fejedelmi kancellárián tevékenykedett többek között a karánsebesi Gabriel Lațug, Mihai Albu, a pestesi Ioan More, Ladislau Pribeș,⁸⁷ Gabriel Zakan, Petru More, Csulai Demeter, Recsei István, Nalácsi Miklós.⁸⁸ A portához intézett küldöttségek tagjainak sorából többek között Ioan Boer, továbbá a fejedelmi udvar bizalmasa, Tövísi Rácz Péter,⁸⁹ Nalácsi István, Kopacseli Boér Zsigmond, Jósika Ferenc és Simion Stoica neve ismert.

Mások a moldvai és a havasalföldi fejedelmek titkáraiként és tolmácsaiként szolgáltak, mint például Récsei Boér Péter, a havasalföldi Radu Mihnea fejedelem titkára,⁹⁰ valamint Récsei Boér István, aki 1609-ben a moldvai Constantin Movilă fejedelem alatt szolgált titkárként,

és Nagyberivoji Boér István, havasalföldi fejedelmi futár.⁹¹

1649. április 10-én II. Rákóczi György címeres adománylevéllel tüntette ki András deákat, más néven Boier Breazult (Brazzult Bojár), a fogarasi vár kulcsárát (*claviger*), István, László, János és Şerban nevű testvéreivel együtt.⁹² Báthory Zsigmond pedig a tamáspataki birtokot adományozza Lugassy Mózes szászvárosi harmincadosnak (*tricesimator*).⁹³

Összefoglalás

■ A térség összes vármegyéjében jelen levő román nemesség az erdélyi arisztokrácia fontos részét képezi a 16–18. században. Tagjai a központi és a helyi államigazgatás minden ágában, a nagybirtokokon, a városokban és a hadseregben egyaránt megtalálhatók. A három elis-

mert nemzet politikai berendezkedéséből adódóan a feltörekvő románok csupán egyénileg, a teljes nemzeti és vallási beolvadás árán csatlakozhattak a magyar nemességhez. A román elitrétegek beolvadását a nemesség soraiba főleg katonai érdemeik alapján beszívargó széles néptömegek folyamatosan ellensúlyozzák. A bánsági, hátszegi és máramarosi régi nemesség mellett idővel megjelenik a jellemzően kővári, fogarasi, zarándi és bihari armalisták népes társadalmi osztálya is. Ez utóbbiak nagyrészt feltételes kiváltságokkal rendelkező, szerényebb paraszti körülmények között élő kisnemeselek, akik mindvégig közelebb maradnak a román népi tömegekhez, és a 18. században csatlakoznak nemzeti egyenjogúsági törekvéseihez.

Rigán Lóránd fordítása

■ JEGYZETEK

26. Ioan Kemény: Memorii. (Ed. și prefață de Ștefan J. Fay) Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2002.
29. [Kemény János önéletrása. In: Kemény János művei. (Szerk. V. Windisch Éva) Neumann Kht., Bp., 2000.]
27. Costin Feneșan: Diplome de înnoțire și blazon din Banat secolele XVI-XVII. Editura de Vest, Timișoara, 2007. 136.
28. David Prodan: Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea. I. Supușii. Editura Științifică și Enciclopedică, Buc., 1986. 91.
29. Az 1659. évi szászsebesi diéta. Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae. XII. 304–305.
30. David Prodan: Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea. 94.
31. Uo. 98.
32. Approbatae Constitutiones. 182–184. Pars III Tit. LXXXVI.
33. David Prodan: Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea. 97.
34. Approbatae Constitutiones. Pars III. Tit. VI. Art. VI.
35. Uo. Pars II. Tit. VIII. Art. VII.
36. David Prodan: Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea. 87–88.
37. Liviu Ursuțiu: Domeniul Gurghiu (1652-1706). Argonaut, Cluj-Napoca, 2007. 19.
38. Ionuț Costea: i. m. 119.
39. Andrei Veress: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. VII. nr. 7: „universos incolas oppidi Belenyes, comitatus Bihar, ex statu et conditione plebea et ignobili, in qua nati sunt, eximit, eosque in coetum et numerum verorum regni Hungariae et Transylvaniae nobilium adnumerat et adscribit, eorumque universos domos ac fundos cum collatione iuris regii in perpetuum eximit ac nobilitatur.”
40. Adrian Andrei Rusu: Cători și biserici din Țara Hațegului până la 1700. Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 1997. 31.
41. Uo. passim.
42. David Prodan: Supplex Libellus Valachorum. 115.
43. Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582–1602. (Szerk. Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó) Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása, Kvár, 2005. nr. 1997. 513.
44. Uo. nr. 792. 232.
45. Miron Costin: Opere. (Ed. critică de P. P. Panaitescu) Buc., 1958. 229.
46. Livia Ardelean: Contribuții la studiul evoluției economico-sociale în Maramureș în secolul al XVII-lea. In: Transilvania (sec. XIII-XVII). Studii istorice. (Coord. Susana Andea, Institutul de Istorie „George Bariț”) Napoca Star, Cluj Napoca, 2005. 315–357.
47. Alexandru Filipașcu: Istoria Maramureșului. Gutinul, Baia Mare, 1997. 197–208.
48. 1637. december 2-i segesvári rendelet, megerősítve 1654. április 2-án, Gyulafehérváron (Erdélyi királyi könyvek. 20–29. kötet, 1630–1656, I. és II. Rákóczi György oklevelei. Miskolci Egyetem, Arcanum CD-ROM, Bp., 2004. 29. kötet. f. 403–408).
49. Uo. 26k. f. 15.
50. Uo. 26k. f. 44v–46v.
51. Uo. 26k. 46v–48v. 1647. április 6.
52. Uo. 27k. f. 89v.
53. Uo. f. 89v–90.
54. Alexandru Filipașcu: i. m. 121.

55. Lásd Costin Feneșan kiváló bevezetőjét a Diplome de înobilare și blazon din Banat secolele XVI-XVII. című kötethez.
56. Uo. 11. 22. jegyzet.
57. Uó: Documente medievale bănățene 1440-1653. Facla, Timișoara, 1981. nr. 48. 121.
58. Uo. nr. 45, 46.
59. Uó: Diplome de înobilare și blazon din Banat secolele XVI-XVII. 17.
60. Uo. nr. 14. 93.
61. Uo. nr. V. 236.
62. Uó: Documente medievale bănățene 1440-1653. nr. 83. 183–189.
63. Uó: Diplome de înobilare și blazon din Banat secolele XVI-XVII. nr. XI. 250.
64. Uo. 22.
65. Ioan Cavaler de Pușcariu: Fragmente istorice despre boerii din Țara Făgărașului. Sibiu, 1907.74; David Prodan: Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI-XVII. In Uó.: Din istoria Transilvaniei. Studii și evocări. Editura Enciclopedică, Buc., 1991. 28.
66. Uo. 27–41. Tendința de a diminua boieria și de a iobăgi pe supușii ei [A bojári rang eljelentéktelenítésére és a bojárok alárendeltjeinek jobbágyosorba kényszerítésére irányuló törekvés] című fejezet.
67. Uo. 41.
68. I. S. Firu – Corneliu Albu: Umanistul Nicolaus Olahus (Nicolae Românul) (1493-1568). Texte alese. Editura Științifică, Buc., 1968. 124.
69. David Prodan: Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI-XVII. 34.
70. Uo. 46.
71. Uo. 140.
72. Andrei Veress: i. m. VIII. nr. 51.
73. Uo. IX. nr. 52. 63.
74. Valer Hossu: Nobilimea Chioarului. Baia Mare, 2003. 152–154.
75. Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582–1602. nr. 263. 169.
76. Uo. nr. 362. 131.
77. Uo. nr. 820. 238.
78. Uo. nr. 1973. 508.
79. Uo. nr. 1901. 495.
80. Uo. nr. 1934. 501.
81. Ana Dumitran – Gudur Botond: i. m. 32–34. A kőváriakról lásd Hossu: i. m. 141–147.
82. Andrei Veress: i. m. IX. nr. 118. 138–140.
83. Ionuț Costea: i. m. 126–127. Approbatæ Constitutiones. Edictum XLII. Olah papokrol. A román papok letartóztatásának és elítélésének a lehetőségéről.
84. A bánásgiakról lásd Doru Radosav: Cultură și umanism în Banat. Secolul XVII. Editura de Vest, Timișoara, 2003; valamint Adrian Magina: „In Karansebes patres Societatis Jesu evangelizant”. Misionarii. In: Studii bănățene (Coord. Valeriu Leu – Carmen Albert – Dumitru Țeicu) Edit. Miron, Timișoara, 2007. 153–183.
85. Costin Feneșan: Diplome de înobilare și blazon din Banat secolele XVI-XVII. nr. 12. 87–88.
86. Documente făgărășene, I. (1486-1630). (Ed. Antal Lukács) Editura Scriptorium, Buc., 2004. nr. 141. 156.
87. Uo. 696.
88. Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582–1602. nr. 297. (1587. július 5.) 117.
89. Susana Andea: Din relațiile Transilvaniei cu Moldova și Țara Românească în secolul al XVII-lea. Cluj-Napoca, 1997. 7–25.
90. Academia Română: Istoria Românilor. V. (Coord. Virgil Cândea, Secretar Științific Constantin Rezachevici) Editura Enciclopedică, Buc., 2003. 695.
91. Erdélyi királyi könyvek. 29k, f. 572.
92. Uo. 27k, f. 130–131.
93. Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582–1602. nr. 397. 139.